

Estat Català a Andorra. Els homes de l'Exèrcit de Catalunya als Cortals d'Encamp (1924-1926)

- 16 de maig del 2013 a les 20.00 h
- Biblioteca Comunal d'Encamp,
Encamp

Climent Miró i Tuset

Llicenciat en humanitats i màster en estudis històrics

Presentació i objectius

Els motius que ens han conduït a realitzar aquesta conferència¹ són diversos. Val a dir que la majoria de les dades que us donarem ja han estat publicades al meu article *L'actuació d'Estat Català a l'Alt Urgell durant la Dictadura de Primo de Rivera*,² en el qual detallem les tasques dutes a terme també a Andorra, concretament als Cortals d'Encamp.

El primer objectiu d'aquesta conferència és la difusió pública d'un aspecte de la història contemporània d'Andorra que ha passat desapercbut per a la majoria d'historiadors i divulgadors. Tot i això, cal recordar que part de la font primària, l'arxiu de Francesc Macià que va romandre ocult durant tot el franquisme i que avui es conserva a l'Arxiu Nacional de Catalunya, va ser recopilat i microfilmada per professionals de l'Arxiu Nacional d'Andorra.

El segon objectiu, que està relacionat amb el de la divulgació, és el de recercar possibles fonts orals existents entre la població d'Encamp i d'Andorra. La majoria de persones que van viure aquest període han mort, però possiblement encara podríem trobar entre els assistents el record d'un avantpassat recent que va viure els fets.

Els orígens d'aquesta recerca, que vam començar a final de la dècada dels noranta del segle xx, són la lectura d'un llibre de l'Esteve Albert, *L'home dels Ocells i dels Peixos*.³ En una pàgina, Albert mencionava una de les bordes dels cortals com a lloc d'entrenament de la gent d'Estat Català en el seu projecte d'invasió de Catalunya.⁴ Albert mencionava un Baltasar Samper, exiliat a Mèxic, com a responsable. Això em va dur a cercar en el *Diccionari dels Catalans d'Amèrica*,⁵ i comprovar que l'anomenat Samper era un compositor musical establert després de la derrota republicana en aquell país nord-americà. Aquesta realitat ens va dur a contactar amb Josep Maria Murià, de Jalisco, Guadalajara, exiliat independentista i fundador de l'extint Partit Nacionalista Català; i amb Jordi Cardona Gelabert, de Sant Just Desvern, fill de Daniel Cardona, fundador de Bandera Negra i de Nosaltres Sols. La recerca va ser infructuosa.

Més endavant, en un acte del Centre de la Cultura Catalana, durant una conversa sobre Macià amb Marcel·lí Baïche, destacat activista occitanista, i Lluís Samper, antic membre de la junta del Centre de la Cultura Catalana, va canviar l'eix de la curiositat sobre aquest tema que avui exposem. Samper ens va indicar el paper a Estat Català d'un oncle seu, de nom Benet, que havia viscut a Andorra.

Entre les activitats del seu oncle a Andorra, hi havia la seva estança als cortals d'Encamp. Ja havíem trobat la primera peça.

Més endavant, quan vam tenir constància de la seva existència, vam consultar part del contingut de l'Arxiu Macià, microfilmada a Andorra per l'Arxiu Nacional d'Andorra.⁶ Però va ser durant una estada a la capital catalana que vam consultar la font primària, la totalitat de l'Arxiu Macià, dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya.⁷

Val a dir que el contingut d'aquest arxiu formava part de l'arxiu de Francesc Macià, amagat durant la Guerra Civil i el franquisme en un magatzem de l'actual Biblioteca de Catalunya. Ja en democràcia, uns obrers els van trobar durant el transcurs d'unes obres. D'aquest fet en va ser informat l'historiador Víctor Castells, que ho va comunicar a la filla de Macià, Maria, coneixedora de la seva existència. Aquest material es trobava en un primer moment al Palau del Tinell i va ser traslladat per ordre de Lluís Companys a l'edifici del carrer de l'Hospital, on hi ha actualment la Biblioteca Nacional de Catalunya, perquè fos salvaguardat.

Aproximació històrica a Estat Català

Estat Català va ser fundat per una sèrie d'activistes independentistes el 18 de juliol del 1922, després que s'hagués celebrat la Conferència Nacional Catalana. La figura més rellevant d'aquesta organització, la primera que podem considerar com a partit independentista o separatista català, era Francesc Macià i Llussà, un coronel jubilat del cos d'enginyers de l'exèrcit espanyol. Macià, després de l'assalt de la redacció del *Cu-Cut* el 1905 per part d'uns militars, es posicionà políticament com a catalanista. Aquest punt va significar el començament d'una carrera política. Macià va arribar a ser diputat al Congrés per al partit judicial de les Borges Blanques.

Més que un clàssic partit polític, Estat Català era una organització paramilitar, la seva primigènia estructura en escamots així ho demostrava. De fet, propugnava un alçament insurreccional independentista similar al de Pasqua del 1916 a Irlanda.

El pronunciament militar de Primo de Rivera del 1923 va provocar la dissolució de la Mancomunitat de Catalunya i la persecució del catalanisme, amb detencions i exili de militants independentistes. La Guerra de l'Àfrica, aquest cop contra les guerrilles independentistes rifenques d'Abd el-Krim, era també un motiu d'exili per a molts joves. Els rifencs o amazics i l'exèrcit espanyol es batien en un conflicte que va tenir trets de genocidi, com va ser el cas de la utilització d'armament químic per part de l'exèrcit espanyol sobre la població civil rifenca.

Davant d'aquesta situació política de prohibició de l'activitat política, Estat Català va traslladar la seva direcció a l'exili, a un lloc ben allunyat de Catalunya, a Bois Colombes, prop de París, on va residir Francesc Macià. A partir d'aquest moment, Estat Català va destacar més pel seu aspecte militar. Macià, antic coronel de l'exèrcit espanyol, va esdevenir aviador general d'un exèrcit que havia d'enlairar Catalunya i proclamar la independència.

A l'entorn d'Estat Català, Macià va organitzar a Bois Colombes un estat major que tenia l'objectiu d'enlairar Catalunya i proclamar un Estat català independent d'Espanya.

Andorra i la modernitat

La Reforma del 1866 va significar el punt de partida d'un camí que havia d'apropar Andorra a la modernitat. El dret a vot dels caps de casa ofería als casalers la possibilitat d'intervenir en la vida política andorrana, fins aleshores reservada als prohoms i capgrossos de les cases pairals o focs. La concessió de balnearis i casinos va provocar la Revolució del 1880, que va acabar amb el Tractat del pont dels Escalls del 1881. Els dos bàndols de rics i pobres, que a grans trets es van enfrontar, van evolucionar cap a conservadors i progressistes, o partidaris de la Mitra i de França. Ambdós poders senyorials van desplegar cada cop més influència cap a les Valls, la modernitat estava servida. El millor símbol va ser l'arribada de la carretera a la Farga de Moles el 1913, des de la Seu d'Urgell.

Abans de la seva construcció, els andorrans hereus i cabalers de cases més modestes emigraven cap a Catalunya i cap al Llenguadoc. La carretera va simbolitzar plenament aquest tràfec humà. Els traginers van canviar les mules pels cotxes de línia que enllaçaven la Seu d'Urgell amb Encamp, on acabava la carretera que havia de dur a França. Durant molts anys, la ruta rodable acabava el seu itinerari a Encamp. Si hom volia anar cap a França, havia de continuar a peu o a cavall pel camí ral fins a Soldeu, on es tornava a trobar la carretera.

La carretera va intensificar el trànsit humà, i va permetre l'obertura de més comerços. L'arribada de la modernitat va accentuar encara més les diferències entre els andorrans més conservadors i els més progressistes, molts dels quals estaven vinculats per raons econòmiques a les migracions. Sense anar més lluny, el moviment que el 1933 cercava el sufragi universal tenia les seves arrels en aquests andorrans modestos, que podríem qualificar d'esquerres, sovint associats a entitats associatives radicades a la diàspora, com el Casal Andorrà de Barcelona.

La invasió de Catalunya

El Macià militar no es pot destriar del polític. Ens trobem davant d'un enginyer i militar, que amb molta cura planificà durant més de dos anys la invasió de Catalunya des d'un punt dels Pirineus.

Des de l'establiment del quarter general de l'Exèrcit Català als afores de París, a Bois Colombes, fins al novembre del 1926, quan bona part dels components de l'Exèrcit Català van ser detinguts per la gendarmeria francesa, prop de Prats de Molló, passà un intens període de temps, en el qual s'hagué d'estructurar tot un exèrcit de voluntaris, preparat per envair Catalunya i proclamar un estat independent d'Espanya.

Lluny del que es digués en posteritat, els Fets de Prats de Molló o l'Exèrcit Català no van ser cap quixotada,⁸ atès que la preparació del cop va ser del tot acurada i preparada des de Bois Colombes.

Les Bons, la Mosquera i Encamp els anys vint del segle xx. Al centre de la imatge veiem la Mosquera, amb l'edifici de l'antic Hotel Oros. La carretera acabava en aquell indret, per pujar fins a Canillo calia continuar pel camí ral. Autor: Guillem de Plandolit. Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell. Fons Guillem de Plandolit. (10x15 vidre)

Des d'un punt de vista tàctic, la invasió de Catalunya per després proclamar un estat independent era una peça més en el tauler d'escacs de Macià. Sense deixar de pensar-hi, i cercant altres vies per sortir de la situació que representava per a molts nacionalistes catalans la dictadura de Primo de Rivera, Francesc Macià va presidir el Comitè d'Acció de la Lliure Aliança, centrat a depositar el directori militar de Primo de Rivera i proclamar una república. En aquesta estratègia es comptava amb sectors de la CNT, de la UGT, republicans espanyols, civils i militars.

D'altra banda, i encara que no depengués de Macià, dins de les files del separatisme, i dins d'Estat Català, la suborganització Bandera Negra, liderada per Daniel Cardona, preparà un complot per posar fi a la vida del rei d'Espanya, Alfons XIII. Es tractava de posar una sèrie d'artefactes explosius en un dels túnels ferroviaris que travessen la serra del Garraf, aprofitant el pas d'un tren que transportava el rei d'Espanya. Això passava el 1924.

Més endavant, un any després, els militants d'aquesta suborganització d'Estat Català,⁹ creient que Macià trigava molt a preparar la seva tàctica en la invasió de Catalunya pels Pirineus, proposaren una concentració militar alternativa a l'oficial, en aquest cas entrar per la vall de Núria.¹⁰ Aquesta proposta entrava en contradicció amb la tàctica de Bandera Negra, basada o inspirada en la lluita armada de desgast dels independentistes irlandesos contra l'ocupació d'aquella illa per part de la Gran Bretanya. El nom que més endavant adoptaren, Nosaltres Sols, és una traducció de Sinn Fein, el partit polític que donava suport a l'Exèrcit Republicà Irlandès (IRA).

Daniel Cardona provenia d'una família de prohoms de Sant Just Desvern i controlava la majoria de militants independentistes desplaçats a Perpinyà, mentre que els nuclis de Tolosa i de París, ho estaven per la gent que es va estructurar a l'entorn de Macià i de l'Exèrcit Català. Molts altres estaven distribuïts per vil·les i pobles del Llenguadoc.

L'estat major

Com bé sabem, l'estat major de l'exèrcit es trobava a Bois Colombes, prop de París, ja als afores, a tocar de frondosos boscos i verds camps.

En un extrem del carrer principal, en una vil·la del segle XIX, vivia Francesc Macià. Aquest lloc, resseguint el que ens comenta Josep Carner i Ribalta en el seu llibre, *de Balaguer a Nova York, passant per Moscou i Prats de Molló*,¹¹ era la residència de Macià i servia també per a les reunions polítiques, generalment amb enviats de Catalunya i per tractar matèries importants, com les de tàctica i estratègia. Més endavant, a partir del gener del 1925, esdevingué la seu del Comitè d'Acció de la Lliure Aliança, el qual va néixer el gener del 1925, una de les alternatives que Macià tenia damunt del seu tauler i que tampoc funcionà.¹²

Un altre local el conformaven les oficines del carrer Charles Duflos, una planta baixa d'una caseta aïllada, situada en un lloc molt poc transitat. Els despatxos, segons Carner-Ribalta, estaven organitzats seguint una mica l'estil militar i amb cert aspecte de centre excursionista. En aquest lloc treballaven Ventura Gassol, secretari de Francesc Macià; Bordas de la Cuesta, quan no estava viatjant en missions a Catalunya o a altres llocs; Ernest Dalmau, com a topògraf i responsable del traç dels itineraris pels Pirineus; Antoni Puch, també com a secretari, i Carner-Ribalta com a redactor dels manuals militars i de la revista Estat Català.¹³

Un darrer lloc era la *república de solters*, una casa de dos pisos, que durant un temps serví de

residència dels minyons dels escamots de París.¹⁴

Estat Català tenia altres locals, a Tolosa i a Perpinyà, ciutats que actuaven com a centres de reclutament de joves catalans refugiats i nous voluntaris de l'exèrcit.

De fet, Tolosa i Perpinyà eren uns centres de sotscomandament, dels quals depenien grups establerts en altres llocs, com Costoja, Vilarosa, Espenazà, o el Grup de Puigcerdà, la Seu d'Urgell i Andorra.

Els Terços d'Almogàvers

L'Exèrcit de Macià es dividia en terços, els quals rebien el nom de Terços d'Almogàvers. El primer terç havia d'estar format per voluntaris radicats a Catalunya, el segon per voluntaris radicats a l'exili de França, i el tercer format per voluntaris procedents de la diàspora catalana del continent americà.¹⁵

Cada terç es dividia en tres seccions, les quals agrupaven diferents escamots, formats per un total de divuit homes cadascun. Els escamots es dividien en grups, que podien estar formats entre un i 15 homes.¹⁶

Un altre terç podria ser el de Barcelona, descrit per Carner-Ribalta en el seu llibre. No sabem si aquest era el que surt com a radicats a Catalunya o un altre de diferent. Tot i això, la divisió en terços de l'exèrcit suposa que havia de ser de tres.¹⁷

Tolosa conformaria una secció d'infanteria, la Segona Secció d'Almogàvers, unida al Primer Terç, una altra secció del qual seria la Primera, comandada per Caner-Ribalta, des de París. Amb Perpinyà es planteja un dubte; hi existeix la Primera Secció de Perpinyà, depenent del Primer Terç d'Almogàvers, diferent del de París, del de Sud-Amèrica i del de Barcelona que esmenta Carner-Ribalta.

Aquest dubte demostra que cal aprofundir més en aquest sistema d'organització, realitzant un acurat buidatge dels arxius. D'altra banda, per manca de testimonis directes de l'època, i havent de confiar en la documentació, cal estudiar des d'un punt de vista de la historiografia militar l'estructuració en terços, saber si eren tres, com marca l'etimologia, o quatre, i la dels grups que en dependrien.

La secció de Tolosa

La secció de Tolosa estava conformada per diferents escamots i grups, documentats a partir de les revistes d'inspecció, en les quals hi havien de signar tots els minyons o voluntaris que en formaven part. A través de les revistes sabem que existien grups a Gaudrin (Gers) (*sic*), la

Bonaventura Ermengol (a l'esquerra) i Benet Sàmper (assegut i amb polaines) a Encamp durant l'època d'exploració de la mina. Autor: desconegut. Fons de Lluís Sàmper Pascual

Golache (*sic*), l'avelhanet, Perigús, Savardun, Tarba i Tolosa. A Tolosa, hi havia l'oficina, que estava en contacte permanent amb el comandament de París.¹⁸

El Grup d'Andorra, de la Seu d'Urgell i Puigcerdà, tot i la proximitat del Lluenguadoc, tenia un funcionament diferent de la resta d'unitats: en certs aspectes depenia de Tolosa, i en d'altres de Perpinyà. Val a dir que la seva tasca estava més relacionada amb accions i missions que dependrien directament del comandament general, el qual estava radicat a Bois Colombes. Aquest grup no era una tropa d'infanteria pròpiament dita, sinó un escamot de caire més logístic.¹⁹

Envair Catalunya des d'Andorra?

L'origen del Grup d'Andorra s'ha de cercar en la situació del petit país pirinenc, limítrof amb França i les comarques catalanes del Pallars Sobirà, l'Alt Urgell i la Cerdanya. Andorra també era un lloc relativament tranquil, mal comunicat amb Barcelona i protegit per les muntanyes.

La vall del Segre forma en la seva part superior una mena de y grega que té com a nexa dels seus costats, la Seu d'Urgell, on el Valira, procedent d'Andorra, i el Segre, de la Cerdanya, es troben en el seu camí cap a la terra baixa.

Les muntanyes, de prop d'uns 2.900 metres d'alçada, conformen una muralla que separa Andorra, tret de la vall del Valira, amb la ribera de l'Urgellet i la Cerdanya, en un tram en què el Segre es dirigeix de llevant, de l'Alta Cerdanya, on neix, fins a ponent, a la Seu d'Urgell, on trobarà el Valira i virarà cap al Sud.

En aquesta enorme vall s'hi troben la ribera de l'Urgellet o de la Seu, el Baridà, i la plana de la Cerdanya. Si el límit nord el conforma el murallam que els separa de les valls andorranes, el sud el constitueix el mur rocós del Cadí, no tan alt, però molt escarpat. La serra del Cadí senyoreja tota una carena que comença més enllà del Puigmal i que acaba al Goleró, a la part septentrional de la vall de la Vansa, ja dins de l'Urgellet.

Després de la Seu d'Urgell, el Segre, engeixat pel Valira, tomba cap al sud, i travessa tot l'Urgellet, passant per les gorges de Tres Ponts, els Espluvins i el Grau d'Oliana.

Aquesta regió natural deuria motivar Macià com un dels punts d'entrada de la seva expedició d'invasió de Catalunya des d'Andorra per proclamar-ne la independència. Per què?

- Es tracta d'una regió catalana aïllada per muntanyes de la resta del país. Era una extensa àrea que quedava resguardada.

- A la seva part meridional, rere Cadí, i passant pels passos i ports, es troben les conques del Llobregat i del Cardener, les quals es dirigeixen directament a la Catalunya Central i Barcelonès.

- De fet, tota la conca de l'Alt Cardener, la comarca del Solsonès, conformava una de les comarques en què el separatisme tenia més militància.²⁰

Més cap a occident, els dos Pallars, l'Aran²¹ i la Ribagorça, tot i ser uns territoris enclavats també entre espadats, i amb pics molt més alts, no ofereixen una situació d'obertura directa cap a l'interior de la Catalunya més propera a Barcelona.

La Seu d'Urgell, obstacle o reforç?

Un obstacle de l'opció d'entrar tropes per Andorra el constituïa la presència de militars a la Seu d'Urgell.

La Seu d'Urgell tenia uns destacaments militars de muntanya que ocupaven una caserna al centre de la ciutat, la Ciutadella, el Castell de Ciutat i la Torre de Solsona. Cal recordar que fins a les darreries del segle XIX, una de les majors autoritats de la ciutat era un governador militar, el qual tenia fins i tot competències en urbanisme. A les guarnicions s'hi havien d'afegir els destacaments dels Carrabiners i de la Guàrdia Civil. El potent sometent de la Seu d'Urgell estava format per destacats habitants de la ciutat, a priori allunyats de les intencions d'Estat Català. Tot i això, hi predominava una molt forta catalanitat, que quedà palesa el dia de la visita del rei Alfons XII, un set de juliol, dia de Sant Ot, del 1924.

Caserna del Passeig de la Seu d'Urgell els anys vint del segle XX. Aquesta caserna ocupava les instal·lacions de l'antic Col·legi de Sant Andreu dels Jesuïtes. Autor: Guillem de Plandolit. Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell. Fons Guillem de Plandolit. (10x15 vidre)

Tot i això, la Seu d'Urgell oferia també una sèrie de possibilitats, hi existia una població majoritàriament catalana, les casernes guardaven munició i armes; i aïllar les guarnicions, si es comptava amb un nombre d'homes ben preparats, no resultaria difícil.

D'altra banda, la Guerra del Rif, podia mobilitzar part de la tropa, deixant la contrada lliure de bona part de les forces militars durant un temps.²²

Un altre aspecte positiu era que a la comarca hi existien també força elements separatistes, atès que hi havia una activa vida cultural catalanista que es va iniciar a les primeries del segle XX, que tenia com a focus tota una generació educada amb els Pomells de Joventut inspirats per Folch i Torres i organitzats a la Seu d'Urgell per mossèn Xavier Cots. També hi cal comptar els Jocs Florals en honor de la Verge d'Urgell del 1917, i la protecció d'un tarannà catalanista de part de l'Església d'Urgell, focalitzat, per exemple, amb els mestres d'orgue de la catedral, com mossèn Enric Marfany, conegut també en la seva faceta de compositor de sardanes.

El separatisme a l'actual Alt Urgell estava focalitzat en diferents figures vinculades a Estat Català, com Lluís Escaler d'Oliana. La gran majoria de militants separatistes urgellencs provenien d'aquest catalanisme de primer de segle, dels Pomells de Joventut, per exemple, aquest és el cas de Francesc Palacios i de Tomàs Fornesa, detinguts el 5 d'octubre del 1923 a la Seu d'Urgell. Un altre destacat catalanista serà la figura d'Àngel Ballarà, armer.²³

L'organització dels militants d'Estat Català de l'actual Alt Urgell era a través de l'estructura d'Escamots, existent d'abans del cop d'Estat de Primo de Rivera.

L'intent d'entrar les tropes expedicionàries a Catalunya per aquesta àrea no va significar que la resta d'alternatives es deixessin de banda. Macià treballà conjuntament totes les possibilitats, des d'Andorra fins a l'Empordà. Però, en el cas de l'entrada de tropes per l'alta vall del Segre, va semblar motivar un interès especial de Macià, que es reflexa amb la documentació que ens ha pervingut.

Bonaventura Armengol i Francesc Macià

La primera constància escrita de la possibilitat d'utilitzar la Vall d'Andorra com a punt d'entrada

d'homes de l'Exèrcit Català a Catalunya, la tenim en una carta a Macià signada el 17 de desembre del 1924, pel mestre de l'Escola Pública d'Andorra la Vella, Bonaventura Armengol.²⁴ En aquesta lletra, Armengol, anomenat popularment a Andorra amb l'àlies de *Mestre Orelleta*, en clara referència al seu ofici i al nom de casa, va comunicar a Macià sobre el possible pas d'homes per Andorra, sempre que hi hagués discreció i no es comprometés el país. El Mestre Orelleta adverteix Macià de les inclemències i rigorositats de l'hivern.²⁵

En la carta, Armengol hi descriu també la xarxa viària andorrana: la carretera entrava a Andorra per la frontera del Pas de la Casa, travessava un port, el de Fra Miquel o Envalira, no transitable durant l'època hivernal, i baixava fins a Soldeu. Allà acabava. El viatge s'havia de continuar a cavall o a peu pel camí ral fins a Encamp, on es reprenia l'altra carretera del país, que conduïa fins a la Seu d'Urgell per la vall del Valira, passant per Escaldes, Andorra la Vella, Sant Julià de Lòria i la frontera de la Farga de Moles.

En aquesta primerenca carta, Armengol avisa Macià d'un rumor provinent de les autoritats espanyoles, les quals semblarien estar alertades d'un possible pas d'armes per Andorra. Aquest rumor hauria provocat un reforç de la frontera per part dels espanyols, tot i això, el Mestre Orelleta no semblà donar-li gaire importància. Demanà també una entrevista amb Macià.

Si no ho va fer abans, Francesc Macià, respongué Armengol el 9 d'abril del 1925, en aquesta lletra li comunica que ha rebut una carta seva en la qual li demana l'entrevista. Macià, suposo que per la distància, el convida a fer-ho amb Josep Rovira, home de la seva confiança, "com si es tractés de mi mateix", el qual té instruccions dels treballs que caldria realitzar per mitjà de la seva col·laboració, "en profit de la gran causa sagrada que servim". Macià li diu que "aquest contacte servirà per establir una estreta relació entre vós i nosaltres, ara precisament que tanta necessitat tenim de punts de contacte als volts de la frontera".²⁶

Macià, tot i que no hi podia anar personalment, estimava l'entrevista com a important, atès que "encara no havia trobat la persona de confiança que pogués encarregar-se d'aquest treball al costat d'Andorra". Finalment, Macià pregava al Mestre Armengol perquè treballés amb "tota diligència i interès, car no tenim moment a perdre i són moltes les coses que tenim a fer".²⁷

A jutjar per les cartes, quan el Mestre Orelleta escrigué a Macià, suposadament convidat per un tercer que els hauria contactat, es tenia la intenció d'utilitzar Andorra com a cap de pont per a tropes expedicionàries.

Bonaventura Armengol havia de ser l'home de confiança de Macià a Andorra. Si se l'ha de definir en pocs mots direm que era del país, d'Andorra la Vella, un home il·lustrat, d'ideologia progressista, i catalanista.²⁸

Bonaventura Armengol estudià magisteri a Barcelona, on probablement entrà en contacte amb el catalanisme, a través de l'associació d'Andorrans residents a la ciutat comtal, de la universitat i del món cultural.²⁹

El Grup d'Andorra

A Macià li interessà que a Andorra s'hi establís un grup del seu exèrcit, el qual possiblement passaria a dependre directament de París. Els seus objectius eren el de crear un cap de pont, un punt d'espionatge de tota la frontera, l'estudi de passos cap a Catalunya, i la remesa cap a la Seu d'Urgell dels butlletins, full i armes destinats a Catalunya.³⁰

A part d'Andorra, Macià va destinar més militants a l'Alt Urgell i a la Cerdanya, concretament un a la Seu d'Urgell i un altre a Puigcerdà. El primer se n'encarregaria de l'espionatge de l'Urgellet i de l'aixecament de plànols de les casernes i forces militars de la Seu; i el lliurament cap a Barcelona, a través de Calaf, dels paquets provinents de França via Andorra. També seria un punt més en una línia d'evasió de refugiats polítics separatistes i de desertors de l'exèrcit espanyol cap a Andorra. El de Puigcerdà tenia l'objectiu d'enllaçar el correu de Perpinyà cap a Barcelona, i viceversa.³¹

Els militants destinats a Andorra havien d'actuar camuflats dins d'una concessió minera: la mina de l'Orri Vell, situada prop dels Cortals d'Encamp era l'excusa perfecta per tenir a 2.000 metres d'alçada, una base de muntanya, propera als nuclis de població d'Encamp, a 1.200 metres d'altitud, i amb un accés planer a les collades o ports que comuniquen Andorra amb la Cerdanya i l'Alt Urgell.

D'altra banda, l'explotació minera havia de servir per amagar els veritables objectius del grup, qui podria sospitar d'un grup de minaires que treballaven en tan dures condicions?

Com a aspecte negatiu d'aquesta empresa, hem de comptar amb una major humanització dels cortals, atesa l'estructura agrícola d'Andorra. Les bordes i cortals constituïen unes explotacions agropecuàries d'alçada i allunyades del nucli de població de referència, en aquest cas Encamp. Durant l'estiu estaven ocupades per diferents membres de les cases de propietaris de bordes, i durant l'hivern, s'hi enviava gent per cuidar del bestiar que hi podia haver estabulat.

Durant el desembre del 1924, paral·lelament al primer contacte registrat de Bonaventura Armengol amb Macià; el mestre i hotelier encampadà, Benito Mas Ravetllat, demanava permís al Consell General de les Valls d'Andorra per explorar minerals a Encamp, concretament "a la comarca dels Cortals, Orri Vell, Deveses, Aspres, Grius, Ensangens, Pessons i Enserrera".³² El 30 de març del 1925, Mas demanava un canvi en les condicions de l'explotació. El 2 d'abril, el Consell General decretava que si els sondejos fossin satisfactoris, se li acordés la corresponent concessió.³³

En un document privat, que porta data del 20 d'octubre del 1925, Benito Mas encarregava a Pere Mosella de Solsona "l'execució de les corresponents investigacions, busques i exploracions". Mosella passarà a ser, damunt del paper, el responsable dels treballs i del pagament del cànon de cent pessetes anual al Consell, i dels possibles perjudicis a tercers.³⁴ Pere Mosella era un home de la comarca del Solsonès, un dels llocs que comptava amb més militància separatista del país, era d'Estat Català. Pel que es pot deduir de la correspondència posterior amb Macià, l'empresa de Mosella, els sondejos de mineral, a priori no era més que un camuflatge. La implicació de Mosella en el projecte no era cap altra que la d'una persona d'Estat Català, que actuava a títol individual com a empresari.

Aquesta actuació de la mina, fins ara tenia aquesta tesi, la del camuflatge, però pel que es desprèn de la documentació, és possible que Mosella i Estat Català haurien sospesat en un primer moment, la possibilitat d'extreure mineral de l'Orri Vell amb finalitats capitalistes. Per Estat, hauria significat una alternativa més, per tenir ingressos, tot i que l'objectiu prioritari, ja sabem quin era, el d'espiar, passar material, i traçar itineraris d'entrada cap a Catalunya.

De fet, els membres del grup d'Andorra havien de dissimular la seva missió i comportar-se com a obrers, picant i cercant mineral, mentre anaven acomplint els seus objectius militars.

El Grup va llogar una de les barraques dels Cortals d'Encamp, d'Esteve Torres, molt possiblement de cal Malibern de la Mosquera, propera a la mina de l'Orri Vell. Aquesta petita edificació els va servir de lloc d'estada, per poder dormir i aixoplugar-se.³⁵

Finançament

Els minaires, teòricament pagats per Mosella, en realitat cobraven o eren mantinguts des de París, en uns pagaments que Macià efectuava per transferència desde la sucursal de la Banca de Catalunya a París, fins a la Banca Fornesa de la Seu d'Urgell. Bonaventura Armengol era el beneficiari d'aquelles transferències, destinades al cobriment de les despeses dels miners, sobretot les de l'Hotel Oros d'Encamp, propietat de la família de Benito Mas.³⁶

Tots els pagaments, per part del Mestre Orelleta, dels diferents deutes dels miners, s'havien d'avenir amb un pressupost confeccionat expressament. Així, els miners tenien diferents despeses en botigues d'Encamp, Andorra la Vella i Canillo. En cada comerç hi havia un compte de les mines, que Armengol pagava a mesura que rebia els diners des de París. Cal destacar les factures emeses per l'Hotel Oros d'Encamp, a la Mosquera verdader campament base dels homes de Macià a Andorra, lloc central en aquella població.³⁷

A la documentació ens han pervingut càrrecs provinents de "La confianza e incompetible. Antonio Camp" d'Encamp"; de la sabateria: "Juan Martisella y Roger"; del "Comercio Antonio Mandicó" de Canillo; del sabater Manel Baró d'Encamp i de ca l'Hostet de Soldeu.³⁸

El finançament d'aquesta empresa militar va ser molt complicada, sobretot pel costat espanyol, on la recaptació del famós Emprèstit Pau Claris es feia molt difícil per causa de les detencions de membres d'Estat Català de l'interior del país, veritables recaptadors i amb contacte amb els simpatitzants. En canvi, d'on sí que van arribar més diners va ser de l'Amèrica Llatina, tots a través de donacions en efectiu, transferències i xecs.

La trama financera de l'Exèrcit Català comptava també amb un participant de primera fila, un donant que arriscava, que comprometia també els seus diners, era l'esposa de Macià, Eugènia Lamarca, gran propietària de la comarca del Segrià.³⁹

L'Exèrcit Català a Andorra

Armengol, amb ordres de París, sovint via Tolosa, a través de Roc Boronat, anava pagant, arxivant, i enviant tota la documentació comptable. Aquest arxivament es feia també des de París, per aquest motiu podem parlar amb certa precisió de dades i dates.⁴⁰

En les factures de despesa dels miners es pot comprovar per la seva data, que els primers membres de l'equip hi van arribar el mes de novembre del 1925.⁴¹

S'hi comptem tres persones, Boladeras, Gil i Pere Mosella, i un total d'11 viatges amb egua. La factura, que puja un total de 1.058 pessetes de l'època, també inclou despeses, i menjar de tota mena.

Les següents factures es corresponen a un reguitzell de mesos, que van des del febrer a l'octubre de l'any 1926. En aquestes, en Pere Mosella només hi apareix a la mes de febrer. Pel que sembla, hi hagué un problema entre ell i els *miners*.

Mosella es prengué al peu de la lletra el tema de l'explotació minera i feia treballar massa a la gent. Macià, alertat per la queixa dels voluntaris, li envià una carta, recordant-li quina era la verdadera missió del projecte, i que en el cas que volgués continuar amb l'explotació, com a

empresa veritable, ho fes, però que no hi involucrés la gent de l'exèrcit.⁴² Cal recordar que Bois Colombes havia de pagar totes les despeses que a priori, segons el paper i la documentació oficial, havien d'anar a càrrec de Pere Mosella, el qual entrà en conflicte amb els *miners*.

A partir del febrer del 1926, el solsoní no surt més a la documentació comptable. En canvi, ja hi surten els que seran els personatges destacats a Andorra que hi restaran més temps, com Benet Sàmper, Joaquim Puyo, Joan Gual i Xavier Tarragó. També hi consta Modest Cases, que durant un temps seria el responsable del Grup de la Seu d'Urgell.⁴³

Aquests no van ser tots els membres del Grup d'Andorra, de fet, s'han d'especificar dos períodes en l'estància de l'Exèrcit Català, atès que en cert moment, per motius financers, s'opta per un nou pressupost, que implicarà una reducció del nombre d'efectius legals. Un document no datat ens remarca el canvi, i pel que sembla, respon a una ordre de París, realitzada des de Tolosa, pel seu responsable, Roc Boronat.

Abans de la reforma pressupostària, el grup d'Andorra estava capitanejat per Josep Rovira i format per Gual, Carbonell, Nunyes, Gol, Casas, Puyo, Tarragó, Melet, Manunelles, Sàmper, Caballé i Martí. Amb la reforma, es redueixen els efectius, i a Andorra hi resten com a cap en Joan Gual, i com a minyons, Sàmper, Puyo i Martí. Xavier Tarragó, entrà a treballar de mestre de català a l'escola a Canillo, motiu pel qual no depenia del pressupost. La resta de membres serien repartits a Costoja, Puigcerdà i la Seu d'Urgell. Aquests eren els voluntaris que en podríem dir legals, els que eren mantinguts per l'exèrcit i el seu pressupost.⁴⁴

És possible que per la barraca dels cortals, un autèntic lloc de refugi i de magatzem, tota una base de muntanya, hi passessin una bona colla de militants, més dels cinc que comptava el grup en el seu darrer moment.

Tarragó era el mestre d'Encamp i feia classes de català a Canillo. A Soldeu també buscaven un mestre que ensenyés llengua catalana. Boronat havia pensat que aquest lloc el podia ocupar Soler.⁴⁵

La feina d'aquests docents no acaba aquí, més enllà del més estrictament pedagògic, els dos mestres aprofitaven l'ocasió per ensenyar a ballar sardanes i cançons patriòtiques catalanes. El responsable de les inspeccions i cap de la secció de Tolosa, Roc Boronat, exposà a Macià per carta la feina d'Armengol i de Tarragó a les escoles: "si és possible, fer-ho durant uns quants mesos més, Andorra ja no serà Andorra, sinó un tros més de la Catalunya Lliure". També li escrigué: "la canalla al sortir d'escola canten els segadors".⁴⁶

Tarragó no pot treballar de mestre més que dos mesos, després es troba en un impàs econòmic, motiu pel qual demana a l'organització poder tornar a ser subvencionat o mantingut per l'exèrcit. Aprofitarà el seu temps a Andorra per treballar amb plànols i mapes per editar una guia turística de les Valls. Aquesta feina la deuria complementar també amb la militar.⁴⁷

Vista de l'Orri vell d'Encamp. L'Orri vell d'Encamp, se situa entre el grup de pins de la dreta, sota la llenca rogenca i la primera tartera de la dreta. La boca de la mina està tapada. Autor: Climent Miró

Espionatge del grup

De la tasca d'espionatge del grup, en ressalta documentalment tot el garbuix d'itineraris i guies que deuriem enviar cap a París, i també un petit document que va restar al fons de Macià, tot un raport escrit a Tolosa, per part d'un dels membres del Grup o de boca d'aquestos a Roc Boronat.

En un full de mida foli s'hi descriu com és la societat andorrana, destacant-ne la seva pertinença a la nació catalana. El raport repassa les figures més importants de les valls, com el bisbe d'Urgell, monsenyor Guitart, que qualifica d'"opinió política desconeguda"; en canvi de l'oficial de la Secretaria de la Mitra, de mossèn Pere Pujol, en diu que és un separatista. El document també parla de l'afiliació dels veguers, destacant el paper negatiu per a la causa del veguer episcopal, Enric Llorens, antic alcalde de la Seu d'Urgell, que es destacà el 1923 per prohibir, sota pressió dels militars, un míting nacionalista a la referida ciutat. El document acaba amb una frase prou eloqüent de la feina realitzada i de la ideologia del qui ho escrigué: "L'ètnia d'Andorra és completament catalana".⁴⁸

Armengol, aprofitant la seva tasca d'enllaç, informava Macià de l'estat de les tropes aquarterades a la Seu d'Urgell, el batalló de caçadors de muntanya Alfons XII Número 5. El 17 d'agost del 1925 informava a Josep Rovira destinat a Tolosa de la marxa de la companyia de metralladores cap a la Guerra de l'Àfrica.⁴⁹ Concretament, un any abans va partir el gruix del batalló, format per uns 700 homes.⁵⁰

L'anada i vinguda de la tropa cap a l'Àfrica i els reemplaços de les lleves deuria propiciar l'interès de Macià d'entrar a Catalunya per l'Alt Urgell a través d'Andorra. Un dels motius d'entrar per la Seu seria el de l'existència de possibles dipòsits d'armes.

La durada i cruessa de la campanya no facilitava el retorn de companyies i això significava que poc deuria ser el material i la munició que devia quedar a la Seu d'Urgell. De ben segur que Armengol prenia les dades d'informadors locals. En un dels rapports deia que "que solament hi ha dues o quatre metralladores". Armengol informava Rovira dels reemplaços, entre els quals només hi quedaven 70 o 80 soldats, i de l'emplaçament de 20 o 30 parelles de la Guàrdia Civil a la caserna de la capital urgellenca.

Un altre dels informadors d'Esta Català podia haver estat l'armer Àngel Ballarà, home d'idees catalanistes implicat en la detenció de Francesc Palacios i Tomàs Fornesa, dos joves separatistes, l'any 1923. L'armer també va subministrar material de mineria comprat a la Farga Casanova al grup de la mina, impagat per Mosella i pagat posteriorment a través d'Armengol. Macià va ordenar l'11 de maig del 1926 a Roc Boronat, responsable del Terç de Tolosa, que contactés amb "l'armer de la Seu d'Urgell que estava d'acord amb els nostres companys d'organització". Macià volia informació de les casernes de la Seu d'Urgell. Concretament li demanava sobre quin coneixement tenia de l'existència d'un dipòsit d'armes diferent de l'oficial de la caserna, la disposició de les armes de la caserna, el número de soldats que restaven a la guarnició, els efectius de Guàrdia Civil i Carrabiners, i saber si la infanteria prestava servei a la Ciutadella, el Castell i la Torre de Solsona.⁵¹

Macià recomanava a Boronat que el contacte amb Ballarà l'havia de tenir Armengol. Macià estava interessat en contactar amb Barallà. La implicació de Barallà i Armengol en l'espionatge es podia deure a què Macià no deuria rebre informació de Modest Cases, destinat teòricament a la capital urgellenca.⁵²

Tràfic d'armes

L'alta muntanya configurà també un lloc d'entrenament militar per als membres que hi estaven destacats, les compres de material de cartutxos a un armer d'Andorra ho corroboren.⁵³

Pel que fa a les tasques de contraban d'armes, cal destacar un fet similar, el de la detenció de militants independentistes a Foix, la capital de l'Arieja. El dia 19 de març de 1926, Nunyes i Figueres es traslladaren fins a l'Ospitalet des de Tolosa, per lliurar a Joan Gual una carta dirigida als membres del Grup d'Andorra, i “quatre flautins curts” que els de les Valls havien de trametre a Barcelona.⁵⁴

Un cop arribats a l'Ospitalet, intercanviaren el correu amb Joan Gual, que hi anà acompanyat de Benet Sàmper. En aquell moment van ser sorpresos per la gendarmeria i van ser detinguts per contraban d'armes tots quatre. Figueres, abans que la policia els conduís cap a Foix, envià un telegrama a Roc Boronat, alertant-lo dels fets.⁵⁵

Aquest no va ser l'únic telegrama que rebé Boronat, un altre, de l'hostaler de l'Ospitalet, el senyor Soulé, també li ho anuncià. Soulé hostatjava la gent de Macià, amb els quals hi deuria fer molt bona amistat, tanta que quan se'ls endugueren cap a Foix els deixà 100 francs.⁵⁶

Boronat, acompanyat de Carbonell, es dirigí a Foix per conèixer la situació. Uns dies després van ser posats en llibertat. L'advocat que se n'encarregà de tot va ser monsieur Barbé. En una visita posterior a Foix per pagar la minuta, Roc Boronat visità el jutge per saludar-lo, atès que mostrà moltes simpaties per la causa separatista.⁵⁷

A primers del 1926, algú de la Seu d'Urgell que tenia contactes amb un fabricant d'armes va pretendre vendre'n a l'Exèrcit Català. Es parla de les “escombres de la Seu”. Aquesta possible comanda no deuria ser gaire nombrosa ja que s'indica que a Tolosa podrien trobar “quatre escombres” de procedència alemanya. Concretament, el sis de febrer del 1926, Boronat enviava una carta a Macià informant d'aquest afer, “per veure si aquell senyor està disposat a fer el negoci amb condicions”.⁵⁸

Qui era aquest contacte? Per l'ofici i per l'afiliació, podria ser Àngel Ballarà de la Seu, però no dispo de prou proves per afirmar-ho.

Conclusió

La història arriba al seu colofó quan Macià tingué prevista l'acció d'entrada que tots coneixem. En cap document es ressalten les motius per deixar la possibilitat d'entrar a Catalunya per Andorra: entrar a la Seu d'Urgell, tot i les municions i armament de les casernes, significava un enfrontament directe amb una tropa mobilitzada, una acció que requeria un nombre més alt de voluntaris. En canvi, l'entrada per Olot, no requeria cap enfrontament amb un destacament militar prou important, com el de la Seu d'Urgell.

Macià buscava encendre la població, l'entrada havia de ser un cop d'efecte per als catalans, Olot estava molt a prop de Girona, i era més gran que la Seu d'Urgell, tenia més població per unir-se a Macià.

El 22 d'octubre, Macià comunica directament a Bonaventura Armengol, que es presentin a Tolosa sense falta. El 29 d'octubre els cinc darrers ocupants del grup es dirigien a Tolosa per a ser mobilitzats per a la campanya. D'allà passarien a la Catalunya del Nord per entrar amb altres expedicionaris a Catalunya per Prats de Molló.

Annexos

Apunt biogràfic de Benet Samper

Benet Sàmper Grande⁵⁹ va ser –segons el seu nebot Lluís– un “idealista”. Va néixer el 1905 en el si d’una família de ferroviaris d’origen andalús. De jove va començar treballant com a mecànic d’aeroplans. De ben jove es va sentir atret pel separatisme. Va militar a Estat Català i durant la dictadura de Primo de Rivera es va traslladar a Andorra per formar part de l’Exèrcit de Catalunya. Després del fracassat intent d’invasió va ser detingut i jutjat. Durant el seu exili a Bèlgica es va guanyar la vida competint com a espàrring de campions de boxa. Un cop proclamada la Segona República va formar part d’Esquerra Republicana de Catalunya. Entre les diferents tasques que va realitzar abans de la Guerra Civil hi ha la d’escorta dels presidents Macià i Companys. Va ser empresonat durant el Bienni Negre, possiblement arran de la seva participació en els fracassat aixecament revolucionari conegut com a Fets d’Octubre. Durant la Guerra Civil va invertir els diners d’una requisa en la compra d’armes per a la Generalitat. La seva militància era mal vista pels anarquistes i els troskistes del POUM. Això es va traduir en múltiples amenaces de mort i un atemptat del qual en va sortir ferit.

La seva vinculació amb el territori es va consolidar amb les noces amb una membre de la família de cansaladers Tubau de Barcelona, amb arrels de Vilallobent a la Cerdanya. Aquest casori va provocar el desheretament de la seva muller, també “idealista” segons Lluís Samper. Després de la Guerra Civil es van refugiar prop de la frontera i després a Montauban. El Govern de Vichy el va foragitar d’aquella contrada. Benet Samper va tornar al Pirineu per col·laborar com a membre actiu al Maquis o Resistència de la qual va obtenir una graduació. Els alemanys el van intentar afusellar dos cops. En una, durant la fugida, des del camió que el duia al patíbul, en va sortir ferit. El doctor Corachan i altres emboscats amb el Maquis el van guarir de les ferides de bala.

La seva dona va ser detinguda per la militància de Samper, quan anava a ser fusellada conjuntament amb les dones d’altres maquis, un alcalde col·laboracionista deturà els alemanys de les seves intencions.

Quan volia anar a veure la seva muller, que vivia a Montauban, es posava sota d’un dels camions alemanys que estaven destinats al Pirineu, en el seu viatge de retorn cap a la plana. Així també feia el viatge de retorn.

Un cop acabada la Guerra Mundial, els francesos li volien donar la nacionalitat, però Samper sempre es va declarar apàtrida, atesa la seva militància independentista. “Si no podia tenir un passaport català, no en volia cap”.

Carta d’Artur Coromines a Josep Rovira parlant de Benet Sàmper

Carta d’Artur Coromines a Josep Rovira, 24-9-1925, ANC, Fons Francesc Macià, 06.03.197. 24-9-1925

“Benvolgut amic i company: el portador de la present, Benet Sàmper Grande, de 20 anys d’edat, és desertor i al mateix temps del Grop de Mobilitat de Terrassa. Té els papers en regla i ve destinat a Tolosa segons instruccions d’en Boles”.

Agraïment

Agraïxo l’ajut d’En Joan Janer i Rossell per a la localització de la borda de Cal Malhivern i de l’Orri Vell.

Notes

- 1- Conferència organitzada per la Societat Andorrana de Ciències (SAC), pronunciada el 16 de maig del 2013 a la Biblioteca Comunal d'Encamp.
- 2- MIRO i TUSET, Climent "L'actuació d'Estat Català a l'Alt Urgell durant la dictadura de Primo de Rivera". *Interpontes*, núm. 1, Institut d'Estudis Comarcals de l'Alt Urgell.
- 3- ALBERT i CORP, Esteve *L'home dels ocells i dels peixos*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 1986.
- 4- ALBERT i CORP, Esteve. *Op. cit.*, pàg. 71 i 72: "... Aquells cortals n'havien vist d'altres de semblants. Davant per davant de la nostra borda, hi havia la que havien llogat en Baltasar Samper i l'escamot de joves d'Estat català, els mesos de la preparació dels Fets de Prats de Molló, l'any 1925[...]". i "[...] Precisament aquell estiu, a la Festa Major d'Escaldes es va fer un festival d'esbarts d'ambdós vessants pirinencs i va comparèixer un grup de Saint Giron, conduït per un home de gran entusiasma, que havia estat guia d'un altre escamot, i que s'encarregà d'un pas d'entrada per la Vall d'Aran i el Pla de Beret, per on haurien penetrat altres insurgents, si Macià no hagués estat detingut pels gendarmes francesos, amb la consegüent frustració del cop".
- 5- MANENT, Albert; GRASES, Pedro; MOLAS, Pere *Diccionari dels catalans d'Amèrica*. Volum 4, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1992.
- 6- La documentació microfilmada a l'Arxiu Nacional d'Andorra té la següent codificació: AD ANA, ANC Fons President Francesc Macià.
- 7- MAÑÉ i SUÑÉ, Núria; MARTÍNEZ RADUÀ, Betlem; FERNÁNDEZ i SAGRERA, Merche; FRAGO i PÉREZ, Pilar *El Fons. President Francesc Macià de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat de Catalunya, 1995.
Els documents sortiran esmentats amb les sigles ANC, corresponents a l'Arxiu Nacional de Catalunya; el nom del fons, Fons Francesc Macià, i el codi.
- 8- UCELAY DA CAL, Enric *Macià, una vida en imatges*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1984.
- 9- Així s'autoanomenaven: Suborganització d'Estat Català.
- 10- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
- 11- CARNER RIBALTA, Josep *De Balaguer a Nova York passant per Moscou i Prats de Molló*, Barcelona: Viena Edicions, 2009.
- 12- CARNER RIBALTA, Josep, *op. cit.*, pàg. 66-85.
- 13- Idem.
- 14- Idem.
- 15- ANC, Fons Francesc Macià, 04.02.03.
- 16- ANC, Fons Francesc Macià, 04.02.03.02.
- 17- CARNER RIBALTA, Josep, *op. cit.*, pàg. 66-85.
- 18- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.01.
- 19- ANC, Fons Francesc Macià, 264.04.03.03.05. *Espionatge llocs de frontera andorrana i estudis de passos cap a Catalunya*, pàgina 5: "[...] Per a la remesa de butlletins i armes cap a Catalunya, cal remetre-ho a l'Oficina de Tolosa, aquesta ho telegrafiarà a Andorra (Encamp – Hotel Oros), el dia que es farà l'entrega cap a la Seu, fent-ne una remesa al cap d'allí per dur-lo a Barcelona [...]".
- 20- ANC, Fons Francesc Macià, 04.02.03.05. A la concentració de Valgorguina del 9 de març del 1924 hi van assistir 6 escamots de Solsona, 1 de la Seu d'Urgell. A l'assemblea dels caps d'Escamot del 12 d'octubre del 1924, a Sant Feliu de Llobregat, hi van assistir representants de Solsona, Cardona, Oliana, Peramola, Bassella, i la Seu d'Urgell, entre altres.
- 21- Macià podria haver previst en un primer moment també una invasió des de l'Aran, si ens hem de guiar per les concentracions d'escamots properes a aquella vall i a Tolosa.
- 22- *La Vanguardia*, 11/9/1924, 21/9/1924, 30/8/1925 i 15/11/1925; *ABC*, 10/9/1924 i 21/10/1924.
- 23- *La Vanguardia*, 6/10/1923 i *ABC* 6/10/1923.
- 24- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.50.
- 25- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.50.
- 26- ANC, Fons Francesc Macià, 06.01.04.
- 27- ANC, Fons Francesc Macià, 06.01.04.
- 28- CANTURRI MONTANYA, Pere "L'adéu al mestre de ca l'Orelleta", *Àgora*, 2003, pàg. 14; i RIBERAYGUA, Anna; FONOLLEDA, Pere Miquel "Bonaventura Armengol, el mestre Orelleta", *Àgora*, 2003, pàg. 15.
- 29- CANTURRI MONTANYA, Pere, *op. cit.*, pàg. 14.
- 30- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.03.05.
- 31- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.03.05.
- 32- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.03.02.

- 33- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.03.02.
34- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.03.02.
35- ANC, Fons Francesc Macià, 03.02.07.05. Rebut: "He rebut de Bonaventura Armengol per la rendament de la barraca del cortal 8 pts a contar del 20 de decembre al 20 de gener. Encamp 12 de març de 1926. Esteve Torres".
36- ANC, Fons Francesc Macià, 03.02.07.05.
37- ANC, Fons Francesc Macià, 03.02.07.05.
38- ANC, Fons Francesc Macià, 03.02.07.05.
39- ANC, Fons Francesc Macià, 03.02.07.05.
40- ANC, Fons Francesc Macià, 06.03.16.
41- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.03.03.
42- ANC, Fons Francesc Macià, 06.01.144.
43- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.03.01. "*Revista del mes de febrer del 1926: Joan Gual, Joaquim Puyo, Xavier Tarragó, Benet Sàmper*".
44- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.04.
45- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
46- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
47- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.472.
48- ANC, Fons Francesc Macià, 04.03.03.
49- ANC, Fons Francesc Macià, 06.03.19. El batalló ja estava operatiu al nord d'Àfrica a mitjan octubre del 1925 (*ABC*, 21/10/1924, pàg. 9).
50- 600 homes, segons *La Vanguardia*, 21/9/1924.
51- ANC, Fons Francesc Macià, 06.01.35.
52- ANC, Fons Francesc Macià, 06.01.35.
53- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
54- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
55- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
56- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
57- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
58- ANC, Fons Francesc Macià, 06.02.89.
59- Extret d'una entrevista a Lluís Samper realitzada el 20 d'abril del 2000.